

Література

1. Історія української мови. Морфологія. – К., Наукова думка, 1978.
2. Історія української мови. Лексика і фразеологія. – К., Наукова думка, 1983.
3. Самійленко С.П. Нариси з історичної морфології української мови. Ч.І. – К., Рад. школа, 1964; Ч.ІІ. – К., Вища школа, 1970.
4. Словник староукраїнської мови XIV-XV ст.: В 2-х т. – К.: 1977-1978. – Т.1-2.
5. Срезневский И.И. Словарь древнерусского языка: В 3-х т. – М., 1989. – Т.1.
6. Українські народні пісні в записах Володимира Гнатюка. – К., 1971.

*Стефанія Панцьо
Тернопіль*

СЛОВОТВІРНІ ПОТЕНЦІЇ СУБСТАНТИВІВ У ДІАЛЕКТІ ЛЕМКІВ

(НА МАТЕРІАЛІ ФОЛЬКЛОРНО-ЕТНОГРАФІЧНИХ ЗАПИСІВ)

В.Гнатюк – відома постать в українському мовознавстві. Він був серед тих, кого в слов'янській діалектології зацікавив лемківський діалект. Учений долучився до фіксації фольклорно-етнографічного матеріалу, який на сьогодні є неоцінним, врятованим від вічного забуття і збереженим для науки. Особливо вдячними виявилися записи В.Гнатюка для українського мовознавства, зокрема для діалектології. Сучасні діалектологи з цих записів черпають говіркові слівні структури для лінгвістичних досліджень.

Народна проза лемків, зібрана В.Гнатюком, видана наприкінці XIX ст. під назвою «Етнографічні матеріали з Угорської Русі». Збірник, що вийшов у шістьох томах, містить декілька десятків лемківських казок південнолемківських переселенців, що осіли на території Румунії (Банат), Югославії (Бачка). Як стверджує М.Мушинка, «лише від одного розповідача Михайла Пустая із Збоя Гнатюкові вдалося записати 42 тексти» [6, 392]. Згодом М.Гиряк видав 7 томів південнолемківських казок, у яких, крім 1-го тому, збережено народну говірку та індивідуальні манери розповіді кожного казкаря. Перший том казок містить записи В.Гнатюка, мова яких наближена, на жаль, до української літературної мови. В.Гнатюк започаткував широке паритетне творче використання етнографічних та діалектних матеріалів для розв'язання конкретних проблем в україністиці. Учений органічно поєднував етнографічні, діалектологічні дані, доводячи національну належність бачванських русинів-українців («Чи бачванський говір словацький?»).

В.Гнатюк, як відомо, збирає пісні, легенди, казки, анекдоти тощо лемків. Записуючи різні фольклорні жанри у русинів-лемків, В.Гнатюк водночас подає опис особливостей говірки осібних сіл на зразок «Бешеда валала Шамбрана у Шарискій жупанії», «Бешеда валала Сулина, Шпишска жупанія». Як правило, ці описи стосуються головних прикмет на рівні фонетики і морфології, подаються запозичення з інших мов. Після кожного такого опису наводяться тексти: бувальщини, казки, анекдоти з повною паспортизацією. Осібні записи ілюструють духовний світ мешканців, зокрема розповідь «Як живеть ся русинам на Спішу», у якій читаємо: «Та над горами вітер на нас дує, та там худобний Руснак на сьвіті ледво жиє». Разом із тим учений виступає з науковими публікаціями про їх національну належність, зокрема про національну належність бачванських русинів («Руські оселі в Бачці»). У статті «Русини Пряшівської епархії і їх говірки» В.Гнатюк стверджує, що східні словаки за походженням є лемки, а їх «мова постала з мови руснаків». Питання про національну належність русинів висвітлюється більш докладно у статті «Словаки чи русини?». Ці та інші наукові праці В.Гнатюка сприяли, як підкреслює С.Бевзенко, «глибшому пізнанню західнокарпатських (лемківських) говірок української мови та встановленню їх розмежування з сусідніми говірками словацької мови» [1, 229].

Етнографічні матеріали, діалектні словнички до них, наукові діалектологічні розвідки були і сьогодні залишаються одним із джерел дослідження лемківського діалекту. Зокрема, автор наукового нарису «Z badań nad gwara lankowska» Й.Шемлей аналітичний матеріал до нього брав також з праць В.Гнатюка [7, 33].

Лемківський говір (північнолемківські і південнолемківські) та перехідні від південнолемківських до закарпатських говірки у діалектній системі української мови займають особливе місце. Специфіка лемківського діалекту, як зауважує Й.Дзендзелівський, у тому, що вони разом з іншими діалектами Українських Карпат здавна контактували і продовжують до певної міри контактувати з діалектами польської, словацької, угорської мов. Особливістю діалекту лемків є те, що їх спонтанний розвиток тривалий час (до 20-их років нашого століття) не зазнав «нівелюючих тенденцій української літературної мови» і навіть західноукраїнські інновації докочувалися у Східні Beskidy зрідка або й цілком не доходили [4, 5].

Українське населення давньої Лемківщини, перебуваючи в складі Австро-Угорщини, згодом – Польщі та Східної Словаччини, безумовно, терпіло національний і соціальний гніт. Селяни вели патріархальне господарство у маловрожайній гірській та передгірській місцевості. Це позначилося на загальному розві матеріальної і духовної культури цілої етнографічної групи українського народу, у тому числі і на побутовій мові лемків, зокрема, збереглися традиційні риси і водночас з'явилися запозичення. Очевидно, саме тому в слов'янській діалектології лемківський діалект привернув до себе увагу багатьох дослідників. Відомості з лемківської діалектології досить вагомі

завдяки працям видатних мовознавців З.Штібера, І.Зілінського, І.Панькевича, І.Верхратського і В.Гнатюка.

Попри значні здобутки у вивченні лемківського діалекту, ще й досі є чимало недосліджених проблем. Так, на сьогодні ще не опрацьований діалектний словотвір мови лемків. Деякі питання словотвору з лемківсько-бойківського мовного пограниччя розглядають польські діалектологи Я.Ріпер, Д.Межєвська і Т.Плюскота у праці про лексику і словотворення даного пограниччя [12]. Словотвірну структуру діалекту лемків описує І.Верхратський у відомій монографії «Про говір галицьких лемків». Словотвору у південнолемківських говірках принагідно торкається діалектолог зі Словаччини З.Ганудель [2]. Словотвірну структуру назв рослин і тварин у говорі бачванських руснаків аналізує О.Тимко [11]. Осібні розвідки про деривацію окремих похідних утворень у лемківському діалекті здійснила автор [8]. Саме фольклорно-етнографічні матеріали В.Гнатюка, видані збірники казок українців Східної Словаччини, праці І.Верхратського, деякі лексикографічні праці дозволили укласти картотеку похідної лексики лемківського говору. На базі цієї картотеки вивчаються словотвірні потенції діалекту.

У даній розвідці розглядаються похідні іменники, утворені суфіксальним способом із загальним словотвірним значенням «носій ознаки». Як відомо, іменники із вказаними СЗ розпадаються відповідно до частини мовної належності твірних основ (слів) на кілька предметно-характеризуючих СЗ, оскільки такі похідні іменники називають предмет за характерною для нього ознакою: процесуальною при мотивації дієсловами і дієприкметниками, непроцесуальною при мотивації прикметниками і рідко прислівниками, предметною при мотивації іменниками [9, 257].

Нижче висвітлюються похідні структури зі СЗ «носій предметної ознаки». Предметна ознака, наявна у твірній основі іменників з даним СЗ, розуміється досить широко. Словотвірні типи із СЗ «носій предметної ознаки» групуються певним чином у межах назв істот і неістот. Ми простежимо словотвірні потенції відіменникових субстантивів на означення назв істот.

Значення «істота (особа чи тварина) – носій предметної ознаки» виступає у кількох словотвірних типах.

Словотвірний тип із суфіксами *-ак*, *-няк* у сучасній українській мові належить до малопродуктивних, проте відзначається широкою розгалуженістю лексико-словотвірних значень [8]. Виявлені у говорі відсубстантивні деривати можуть означати особу за родом діяльності (*бодняк* «хто виготовляє бодні «бочки»), за походженням або національністю (*гірняк* < гора, *руснак* < рус, *бортняк* < с.Бортне), за характерною ознакою поведінки, умовами існування, зв'язками з іншими особами (*бідак* < біда, *байдак* < байдики бити, *братняк* < брат, *босорак* < босор «чарівник», *родак* < рід, *силак* < сила, *куртак* < курта, куртка «вид одягу», *копильяк*, *копирняк* «байстрюк» < копил, копир, рідше тварину (самця) *серняк* < серна, *слов'як* «соловей», *червак* < черви).

Словотвірний тип із суфіксом -ар (-яр) у діалекті лемків належить до продуктивних при утворенні назв осіб за діяльністю. СТ маніфестують похідні слова загальноновживаної лексики (напр., *млинар*) і діалектні (*байчар* < байка, *бубнар* < бубен, *воловар* < воли, *годинар* < година, *жнив'яр* < жнива, *ягнчар* < ягня та ін.), вживані також у закарпатських говірках. Тип охоплює близько 20 дериватів. Словотвірна модель з суфіксом -ар (-яр) регулярна у діалектному мовленні, зокрема у західноукраїнських говорах [5].

Словотвірний тип із суфіксом -ач (-яч) називає особу за зовнішньою ознакою, підкреслюючи великий розмір (*баюсач* < баюси, *бородач* < борода, *вусач* < вуса, *головач* < голова, *горбач* < горб, *зубач* < зуби, *кудлач* < кудли, *носач* < ніс). Більшість із цих дериватів побутує в українській мові, що засвідчує СУМ як нормативне. У говірках лемків зафіксовані і деривати, які вказують на рід занять (*трубач* < труба), на внутрішні якості особи (*пихач* < пиха), називають тварин (*рогач* «самець серни» < роги). Модель із формантом -ач є регулярною у віддіслівних утвореннях побутового мовлення лемків.

Словотвірний тип із суфіксами -ик, -ник у субстантивних дериватах у говорі не виявляє високої активності. Похідні слова охоплюються лексико-словотвірними значеннями особи за діяльністю (*заставник* «хто несе заставу – корогву»), за обставинами (*нічник* «нічліжник» < ніч), за хворобою (*сухотник* < сухоти), за умовами існування (*челядник* < челядь) та деякі інші, що функціонують у літературній мові (*лісник* тощо).

Непродуктивні словотвірні типи відмінникових назв істот у побутовому мовленні лемків маніфестують деривати з суфіксами -ан, -ан(и), які називають осіб за місцем проживання (*містичан* «міщанин» < місто, *висов'яни* < с.Висова, *горяни* < гора та ін.). Множинні назви за територіальною ознакою у досліджуваному говорі частіше утворювалися за допомогою суфікса -ан(и) (*пеструж-яни* < Пестружне, *ропичани* < Ропиця, *маціяни* < Мацина), який корелював із суфіксом -ак(и) (*бортияки* < Бортне та ін.). Модель із суфіксом -ан(и) послужила схемою для локального утворення, пов'язаного з весільним обрядом на Лемківщині (*приданяни* «гості молодого, котрі прийшли за приданим»). Одиничними похідними представлені структури з суфіксами на означення осіб за зовнішньою ознакою (-аль (*горбаль* < горб), -аш (*бородаш* < борода, *курваши* < курва), -ц(і) (*чуганці* «лемки, котрі носили чугані - верхній чоловічий одяг»)), за родинними зв'язками (-анец(ь) (*братанец* < брат), -к(о) (*нянько* < няньо), за місцем проживання (-ух (*міцух* < місто)), за поведінкою (-ц(і) (*пропійці* «весільні гості» < пропій)), з суфіксами на означення тварин за способом поведінки (-ей (*курей* < кури)).

Отже, у дериваційних процесах із СЗ «істота – носій предметної ознаки» брали участь такі суфіксальні форманти: -ак, -аль, -ан, -ан(и), -ар, -аш, -анец(ь), -ач, -ей, -ник, -ц(і), -ук, -ух. Високу частотність у творенні загальних назв осіб даного типу виявили суфікси -ар(яр), -ак, -ач. Вони були також активними при утворенні назв тварин. Крім того, як показує матеріал, окремі суфікси

здатні до варіативності, зокрема -ан і -ух (місті-чан і мішух), -ач і -аш (бородач і бородаш), -аль і -ач (горбаль і горбач) тощо. Подібне явище характерне для української мови, в тому числі і для інших говорів [3, 80].

Таким чином, похідні слова із СЗ «кістота – носій предметної ознаки» у діалекті лемків утворилися за 4-ма основними СТ. Найпродуктивнішими виявилися СТ із формантами -ар(яр), -ак, -як, -ик, -ник, -ач(яч). Деривати засвідчують, що діалектний словотвір має спонтанний характер і певні обмеження щодо деривацій відповідно до сфер, які стосувалися побуту лемків. Ці сфери на час творення похідної лексики, очевидно, були більш необхідні для мовлян. Серед словотворчих структур наявні слова спільні із загальноновживаною лексикою української мови (лісник, горбаль), зокрема слова, творення яких сягає ще XI-XIII ст. (братанець), та деривати, що позначені впливом говорів польської (пацик «кажан») і словацької (гачур) мов.

І все-таки розгляд словотвірних структур із даним СЗ дозволяє стверджувати про активні словотворчі потенції суфіксів -ак, -няк, -ар та іменникових основ у межах субстантивів у лемківському діалекті на фоні загальноукраїнської мови.

Література

1. Бевзенко С., Буткова Г. Праці В.Гнатюка з української діалектології// Роль В.Гнатюка у розвитку української національної культури: Тези доповідей наук. конференції. – Тернопіль, 1991. – С.228-230.
2. Ганудель З. Ткацька лексика в говорах Східної Словаччини// Науковий збірник Музею української культури у Свиднику, 1992, №18.
3. Денисенко Л.П. Морфемне варіювання іменників на позначення осіб у нижньонадніпрянських говірках// Словотвір як вияв динаміки мови. – Львів, 1994. – Ч.1. – С.79-80.
4. Дзензелівський Й. Лінгвістичний атлас українських говорів Східної Словаччини З.Ганудель// Передмова, 1998. – Т.1.
5. Закревська Я.В. Нариси з діалектного словотвору в ареальному аспекті, 1976.
6. Лемківщина: Земля, люди, історія, культура. – Ч.2. ЗНТШ, 1988.
7. Лесів М. Українські говірки у Польщі, 1997.
8. Панцьо С.Є. Словотвір видаєктивних іменників у лемківському діалекті (на матеріалі казок Східної Словаччини) // Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє. – Щорічник. – Тернопіль, 1999. – С.109-112.
9. Русская грамматика. – М., 1982. – Т.1.
10. Словотвір сучасної української літературної мови/ За ред. М.Жовтобрюха. – К., 1979.
11. Тимко О. Назви рослин і тварин у говорі бачванських руснаків. – АҚД. – Ужгород, 1998. – 24с.
12. Rieger J., Mierzejewska D., Pluskota T. Z łąsyki i słowotwórstwa pogranicza łemkowsko-bojkowskiego// Języki i literatury wschodnio-słowiańskie. – 1976. – S.21-28.